
JELEN ÉS MÚLT

Original scientific paper

HOVÁNY LAJOS

A BÁCSKAI FOKGAZDÁLKODÁS EMLÉKEI¹

„Szerintem minden egészséges nemzeti magasműveltségnek a népi műveltségből kell kiindulnia és gyökereivel e műveltségbe kell kapaszkodnia még akkor is, amikor ez már nem él ugyan, de a kutatók, gyűjtők hagyománymentő és a tudósok rendszerező munkája révén megmentett tárgyak, leírt szövegek, felvett és lejegyzett dallamok meg egyebek alakjában még előttünk áll. Megvalósult példákban kiindulva igazi nemzetnek csak azt tartom, amely első, elengedhetetlen lépésnek a maga népi műveltségének minél tökéletesebb megismerése után tesz tudatosan lépéseket sajátos magasműveltsége kialakítására.” (Szabó T. Attila: *Tallózás a múltban*. — Bukarest: Kriterion Könyvkiadó, 1985)

1. Bevezetés

A mai vízepítő gyakorlat általában tényként fogadja el, hogy a Duna és a Tisza árterének nagy, áthatolhatatlan mocsarai ősi formájukban itt a Bácskában maradtak meg legtovább. Változtatásokra csak a XVIII. század végén és a XIX. század elején a Ferenc-csatorna építési munkálataival került sor.

A fenti nézet újraértékeléséhez alapot nyújt a fokgazdálkodásra utaló földrajzi, történelmi, néprajzi, nyelvészeti és vízepítészeti helyi jellegű irodalom. Mindezt alátámasztja a három térképtár² kéziratos térképeinek kutatása is.

2. Fokgazdálkodás a Duna és a Tisza árterében

A Duna és a Tisza árterében összegyűjtött földrajzi nevek alapján fellelhető egy csatorna, amely a fokgazdálkodás alapját képezte (3—7, 9—11, 14, 17—19, 21, 28—32, 35—36, 43—44, 47—48, 50, 52—54, 60, 63—64, 66—68, 73—74).

Amikor a folyó áradáskor kezdi elfoglalni árterét, vízzel telt keresztmetszete hirtelen megnő, s ennek következtében sebessége illetve hordalékmozgató ereje lecsökken. Így a lerakódó hordalék a folyóparton lapos, alig észrevehető töltéssé alakul, amely akadályozza a víz kilépését a következő áradás idején, azaz apadáskor a mederbe való visszavonulását (3—7).

Azt a csatornát, amely ezeket a töltéseket átvágta, foknak³ nevezték, míg az ártér azon területét, amelyet a fok vízzel látott el, palénak⁴ hívták.

A. F. Marsigli *Danubius Pannonico-Mysicus* c. munkájában említett foch a folyót az árterében elhelyezkedő mocsárral kötötte össze (4.7). Az első töltésátvágást valószínűleg maga az áradó víz végezte, míg később felismerték előnyeit. s mesterséges átvágásra, azaz csatornázásra került sor (64). Andrásfalvy szerint e csatornákat a palék legmélyebb pontja felé nyitották, mégpedig úgy, hogy áradáskor bennük a víz a folyóval ellentétes irányban folyt. Fenékescsük a palétól a folyó felé lejtett, így a palékba befolyó víz kevesebb hordalékot rakott le, és ezért apadáskor üríthetőkké váltak (4.7).

E rendszerben halászatot folyt gerebenek alkalmazásával.⁵ Áradáskor a kinyitott gerebeneken át a palék vízzel és hallal töltődtek fel, majd apadáskor a bezárt gerebenek mögött a halak e halastavak foglyaivá váltak (4). Ily módon ez a gazdálkodás nem akadályozta, hanem lehetővé tette a folyópartok benépesedését (3).

Az elmondottak alapján a fokgazdálkodás jellemzői a következők (4):

1. az ár egyenletesebben töltötte fel árterét, így csökkent romboló hatása;
2. apadáskor a folyó nagyobb mértékben vonult vissza medrébe, így a víz nem posványosodott, tehát egészségesebb volt az élet mind benne, mind pedig a partján;
3. a palék melegebb, sekélyebb vízében fejlődött apróhal visszavonulhatott a folyóba a bezárt gerebenen át;
4. az árvíz öntözte az ártéri erdőket, gyümölcsösöket, legelőket és kaszálókat; és
5. lehetővé vált az ártéri vízi közlekedés.

E gazdálkodás a XIV—XV. században élte virágkorát (3, 10).

A latin nyelvű okiratok a fokokat piscina,⁶ lacus, lacus arundinosus, alveus, meatus, fossatum, locus arundinosus, alveus arundinosus, introitus aquae, vena, rivulus, fluvius, parva aquae (3), caverna (68) megjelöléssel írták le. Ennek az az oka, hogy terepbejárások alkalmával kiderült: a fok sok helyütt meder, nádas, ér, tó stb. volt (3).

E gazdálkodás következtében a halak annyira elszaporodtak, hogy Galeotti Marzio Magyarország XV. századbéli nagy folyóiról szólva azt állította, hogy azok 2/3 részben vízből és 1/3 részben halból álltak (3—4). Wernherus 1529-ben a tiszai halászat kapcsán megemlíti, hogy apadáskor, néha annyi hal maradt a halastavakban, hogy azok, a halászok nagy kárára a gerebeneket (rekesztéseket) áttörve tértek vissza a folyóba (4, 11). A fokokban hordalék rakódott le és a medrüket nád, valamint gaz nőtte be, következésképpen szükségessé vált karbantartásuk (4, 11).

Védelmi okokból a XV—XVI. század táján nagyobb vízépítési beavatkozásokra is sor került (30). Ilyen beavatkozás valószínűleg a Bácskában is történt.⁷ Minthogy éppen a mocsarasítás volt a lényege, néhány területen lehetetlenné vált a fokgazdálkodás.

A mohácsi vész után, a török előrenyomulással, megcsappant a folyópartok lakossága, így nem volt aki karbantartsa e rendszereket: a fokok és a palék elmocsarasodtak és benőtte őket a gaz.⁸ A rossz állapotokat a nagymérvű vízimalom-használat is fokozta (30). Így nem csoda, ha a folyórendezések „ősi állapotok”-tól mentették meg a vidéket.

A fokgazdálkodás nyomai megtalálhatók még a törökök kiűzése után is. A sárközi halászok a XVIII. század végén arra kérték a vármegyét, hogy ne építtessen velük töltést, mivel az árvíz hasznot hajt: több a haluk és a szénájuk, valamint nem posványosodnak az ártéri víz (4—5, 7).

A XIX. századi helynévkutatás az Árpád-kori okiratokban 3—4000 halastavat talált főleg a nagy folyók közelében (3—4, 6, 29, 48). Kialakultak olyan nézetek is, hogy e halastavak szükségtelenek voltak, mivel különben is elég hal volt a folyókban (3). Ezen állítás tudományos vita tárgyává vált, amely napjainkig elhúzódott (3—7, 10, 28—30, 38, 48, 63—64).

Holott az ellenkezője felel meg a valóságnak: e gazdálkodásnak köszönhető a halak nagy mennyisége (3—7).

E vitát összegezve megállapíthatjuk, hogy a nagyszámú halastó (3—4, 6—7):

- egy része valódi halastó,
- másik része talán egy-egy folyószakasz,⁹
- fennmaradt hányada pedig palé lehet.

3. A fokgazdálkodás kutatása a Bácskában

A bácskai földrajzi nevek első gyűjtői¹⁰ Vályi András,¹¹ Fényes Elek (21—22) és Pesty Frigyes¹² voltak, a víznégygyűjtést illetően pedig Ortway Tivadar (48) végzett úttörőmunkát.

A múlt század végén és e század elején Bácska vízrajzával Fridrik Tamás (23), Mita Petrović (61—62), Iványi István (31), Csánki Dezső (17), Dudás Gyula (8), Roediger Lajos (8) és Borovszky Samu (14) foglalkozott. Nyomdokaikat napjainkig számos kutató követi (12, 15, 20, 25—28, 37—38, 40—41, 43—45, 47, 50—59, 69, 71).

Mivel környezetünk az idők folyamán állandóan változik, a régi vízgazdálkodás kutatásában nagy segítséget jelentenek a régi útleírások (16, 24), a szűkebb hazánkról készült térképek, valamint az itt élő lakosság körében gyűjtött mai adatok is.¹³

Ezen adatok birtokában vízrajzi ismereteink nagyjából ezer évet fognak át.

A fokok felkutatásában, ha lehetséges, vezérfonalként azok valószínű működését kell alapul venni: mármint azt, hogy bennük a víz tudott-e oda-vissza folyni. Az eddig átnézett kéziratos térképeket alapul véve, Bácska területén a XVIII. század elejétől a XX. század elejéig a fokok száma száznál is több volt. Ez a szám még megközelítőleg sem végleges, hiszen a térképátnézés kezdeti szakaszában van. A mai helynévkutatás is regisztrálja a fokokat. Ezek megnevezésükben még mindig fokok,¹⁴ vagy pedig határrészek,¹⁵ belterületek,¹⁶ nádas, vizes területek¹⁷ és crecskék.¹⁸ Mivel Bácska többnemzetiségű terület, a foknak más nyelvű meghatározása is fellelhető. A fok szláv nyelvű¹⁹ megfelelői vok,²⁰ vrenica,²¹ prekov,²² bara²³ és bogaz²⁴ lehetnek.

A valamikori paléink azokon a területeken kereshetők, amelyeket a fokok összekötöttek a folyókkal. Eddigi kutatásaink során a Duna és Tisza bácskai árterében a palé mint megnevezés vagy meghatározás még nem tűnt fel. Funkciójukból ítélve ezek lapos, a közvetlen folyómedertől távolabbi területek tehettek. Egy részük a XVIII. században megkezdett folyószabályzáskor valószínűleg a töltéseken kívül rekedt. Legmélyebb részeik elpocsolyásodtak, magasabb területeik pedig művelhetővé váltak. Talán ez a funkcióváltás okozta eltűnésüket is.²⁵

Figyelemre méltó a Bácskában használt bara szavunk. Már Matijevics Lajos kimutatta, hogy a vízrajzi jelentése elég tág: víz, tó, kiszáradt tó, halastó, széktó, nádas, rét, vízzel telt árok, fok, patak része, patak és folyam része (42, 43, 46). Így a bara lehet a száraz területtől, az álló- vagy mozgóvízes területig minden. Következésképpen baráink között keresendő mind fokaink mind paléink egy része is.

4. A bácskai fokgazdálkodás példái

A továbbiakban, öt bácskai példával bemutatásra kerülnek az itteni fokgazdálkodás nyomai.

A XIX. és XX. században Bezdán és Monostorszeg környékén a következő „erek” figyelhetők meg:²⁶ Széles-fok, Csanda-fok, Faddi-fok, Nagy Vajas, Kis Vajas, Sebes-fok, Gál-fok, Csikos-fok, Fekete-fok, Rekettyés-fok, Darási-fok és Kereszt-fok.

A Bezdán és Monostorszeg környéki ártér 1846-os állását Mihalik I. ábrázolta (1. kép²⁷). Itt a Széles²⁸, a Kereszt- és a Csikos-fok a Dunára (Alte Donau), míg a többi Csanda-, Faddi-fok²⁹ valamint a Nagy Vajas, a Kis Vajas és a Sebes-fok a Baracsikai Dunára (Baracskaer Donau) kötődtek. Mindezen „erek” másik vége a Bajomban végződött. Itt az „erek” különleges tulajdonsága is megfigyelhető: például a Csikos-fok a Dunára és a Fekete-fokra is kötődött. Ez utóbbi a Sebes- és Gál-fokokon át a Baracskaival volt kapcsolatban. Mivel ezen „ereken” keresztül a víz a folyók — Duna és Baracska — valamint a Bajom között mozoghatott, fokgazdálkodásról beszélhetünk: az „erek” fokokként, míg a Bajom paléként szolgálhattak. A fenti példa arra utal, hogy Bácskában a fokok egész rendszert is képezhettek.

A Dunát Apatinnál 1830-ban Heringh M. mutatta be (2. kép).³⁰ Itt a Krebs Wasser³¹ nevű víz:

— összeköttetésben állt egy névtelen „éren” át a Dunával (Haupt Donau),³² valamint

— egy másik Fok nevű „ér” összekötötte a Krebs Wasser nyugati és keleti részét. Külön érdekesség, hogy e Fok ugyanazon víz két távolabbi részét kötötte össze.

Mindkét „ér” igazi fok lehetett, mivel a bennük mozgó víz iránya a Duna vízállásától függhetett.

A Krebs Wassertől nyugatra elhelyezkedő Lettiger Raum³³ szintén két fokkal a Dunára kapcsolódó Kürz Gräblre³⁴ kötődött. Itt a Lettiger Raum igazi palé lehetett, melyet valami miatt épp a Kürz Gräbl nevű mélyedés felé/felől kellett lecsapolni, vízzel ellátni. Mindezzért e Fokok is fokok lehettek.

Kramarits I. egy 1789-es térképén a Bogyán környéki ártér látható (31. kép).³⁵ A Dunától (Danubius) keletre az Arundinctum Rét³⁶ terület el. Ennek északi részén a Czerna Bara, a Velika Okanizu és a Mala Okaniza³⁷ helyezkedtek el. Ez utóbbiakat tavakként³⁸ jelölték és egymás között névtelen „erekkel” voltak összekötve. Ezen összeköttetésekön kívül:

— a Czerna Bara egy Alveus Czernszkty Bogaisz³⁹ nevű „érrel” kötődött a Dunára,

— a Mala Okaniza egy névtelen „érrel” az Aquva Stagnans Zsiva Boroviensis⁴⁰ -szel állt kapcsolatban, valamint

— a Velika Okanizu és a Mala Okaniza a Peroska Barával⁴¹ kötődtek az Arundinetum Rétre.

Mivel mindezen vizek vízállása a Duna vizétől függhetett, az itt felsorolt „erek”/összeköttetések vagy töltötték vagy pedig ürítették a tavakat és a Rétet. Ez pedig a Bogyán környéki ártér igen összetett fokgazdálkodására utal.

1796-ban Balduf K. Kanizsa (Ungar Kanisa) és Törökkanizsa (Türk Kanisa) között a Tisza nyugati partján egy töltésutat tervezett (4. kép).⁴² A töltéstől nyugatra elterülő „víz”⁴³ a Vok és a Damlova, valamint egy névtelen érrel kapcsolódott a Tiszára: Ez utóbbi még a Körösre is. Ezen „erek” fontosságára utal az a tény, hogy ott, ahol a töltést átvágták, szerkezete is megváltozott. Az az építmény, amely a névtelen „éren” át köti össze Kanizsát a töltésúttal, valószínűleg híd volt. Minthogy mindegyiken ugyanilyet jelöltek be, az „ereket” hidak-áteszerek ívelhették át. Így lehetséges volt a víz oda-vissza áramlása e három fokon át a Tisza és a már előbb említett névtelen „víz” között. A névtelen „víznek” palé szerepe is lehetett.

A Tisza (Tybiscus) árterét Martonosnál (Colonia Martonos) 1794-ben Petkovits F. ábrázolta (5. kép).⁴⁴ A településtől északra a következő tavak figyelhetők meg: Lacus Láda, Lacus Aresda és Lacus Lápistye. Az első kettőt a Krivi-Vok alias Görbe-fok, azaz a Krivi-Vok Hungaris

Görbe-fok kötötték a Tiszára. Figyelemre méltó maga a fok értelmzése, ugyanis valamely szláv nép (a térképre írt szöveg szerint): nyelvén azt voknak hívták.

A Lacus Arcsda és a Lacus Lápistye között névtelen „ér” volt.

A Lacus Lápistytől keletre — a Tisza felé — egy Ribara nevű „víz” volt. E két víz között, valamint a Ribara és a Tisza között egy-egy névtelen, nagyon vékony „ér” húzódott. A Ribara nyugati csücskén — ott ahol a Lacus Lápistye felől jövő „ér” kötődött rá — az Ördög Lika van jelölve. Az, hogy ez utóbbi két „ér” nagyon vékony, valószínűleg „szárazságokra” utal. Ennek oka az lehetett, hogy az Ördög Likánál a Lacus Lápistye irányából jövő „eret” lezárták — talán zsilippel — és így a Ribarában levő víz valóban „halastavat” képezhetett.

Mivel ezen „erek” és tavak vízállása a Tisza vízszintjétől függött, fokokként illetve palékként töltötték be szerepüket.

E néhány, a folyószabályzások megkezdésének idejéből való példa lényegében a Duna és Tisza árterének elhanyagolt állapotát mutatja be.

Látva e gazdálkodás helyi sikereit, indokoltnak tűnik az igény, hogy mindjobban megismerjük.

5. A fokgazdálkodás mai hasznosíthatósága

A fokgazdálkodási tapasztalatok, a vízgazdálkodás következő területein alkalmazhatók:

a) Az árvédelemben: a folyók szabályzásával megváltozott azok árvízlevonulási jellege. A töltések szükséges koronaszintjének meghatározása e levonulási jelleg hosszabb időbeli ismeretét igényli. Mivel az az időszak aránylag rövid — kb. 200 éves —, szükségessé válik a koronaszint időről-időre való növelése, korrekciója. Ha a volt palékat, vagy azok egy részét töltésekkel körülvéve árapasztó mesterséges tavakként használhatnánk, az árvíz lassabban, a folyóhosszban jobban szétoszva és így kisebb árhullámmal vonulhatna le. Ennek következtében véget vethetnénk a koronaszint-korrekcióknak. E mesterséges tavak feltöltése és leürítése lehetővé válna néhány volt fok hasznosításával.

b) A lecsapolásban: ha a töltések további emelése megszűnne, már kevésbé lenne szükséges, hogy a folyók mellett mind szélesebb sávban építsünk lecsapoló rendszereket.

c) A halgazdaságban: ha a folyók vízminősége lehetővé teszi — ami ma elég kétséges — a már előbb említett árapasztókat halastavakként is alkalmazhatnánk. Ismerve felszíni vizeink szennyezettségét, a volt palékat ki kellene mélyíteni az ártérben nem túl mélyen elhelyezkedő talajvízszint alá. Az így létesített halastavakat tisztább víz töltené fel, következésképpen növekedne termelőképessége.

d) Az öntözésben: az ártéren kívül magasabb, az öntözőgazdálkodásra legmegfelelőbb területek helyezkednek el. Az öntözés annál gazdaságosabb, minél kisebb az elhasznált energia és a beépített rendszer amortizációs összköltsége. Ezt úgy lehet minimalizálni, ha az öntözéshez használt vizet gravitációs rendszerrel — csatornával — mind közelebb visszük e területhez. Ezen rendszerek kiépítésében sokat segíthet a volt fokgazdálkodási rendszer: mivel a palék az ártér legalacsonyabb részén helyezkedtek el — egy részük a mai töltéseken kívül — a folyótól gravitációval elég távolra lehetne elvezetni az öntözésre szánt vizet. Így az öntözés gazdaságosabbá válhatna, aminek következtében a volt palék helye alkalmas lehetne az öntözést szolgáló szivattyútelepek elhelyezésére.

e) Az energiatermelésben: az árhullám idejének meghosszabbításával — mivel annak egy része a már előbb említett árapasztó mesterséges tavakat töltené fel — csökkenhetne a

vízierővűveken kihasználatlanul átfolyó víz mennyisége, azaz növekedhetne az a vízmennyiség, amelyből elektromos áramot nyerhetnénk.

f) A mezőgazdaságban: a folyók szabályozásának egyik fő célja a művelésre alkalmas mezőgazdasági területek növelése volt. Az elmúlt 200 év tapasztalatai alapján úgy tűnik, hogy túl sokat vettünk el a folyóktól: gondjaink vannak az árvédelemmel és a belvízvédelemmel, a vizek szennyezésével és a halszaporodást elősegítő sekély vizek kiiktatásával, azaz folyóink halállományának megsemmisítése felé tartunk. Ide pedig az „én házam — én várom” elmélet vezetett. Úgy tűnik, hogy ha előbbre akarunk lépni, valamit vissza is kell adnunk! Ez pedig nem más, mint a paléknak egy része. És ez az, ami sokak szemében megkérdőjelezi javaslataimat. Válaszom a következő: a felújítandó paléokra nem mint a mezőgazdaság számára újból elveszett, hanem mint hasznosításra alkalmas területekre kellene tekinteni. (a legrosszabb esetben is kaszálók, vagy heréskertek), ahol az áradások következtében a természetes időnként rosszabb lesz vagy elmarad. Mindenesetre ez nem lenne tényleges kár, mert ami elveszne pl. takarmányban, az megírulna halban vagy elektromos energiában.

A fogzaldalkodás tapasztalatainak megismerése tehát alapot nyújthat a bácskai vízgazdalkodás jövőbeli irányelveinek meghatározásához, s talán a természethez közelebbi, annak jobban megfelelő, így hosszabb élettartamú vízpítő beavatkozásokat eredményezhet.

Mivel a természet a legjobb mérnök, mindaz amit a régi fogzaldalkodás megismerése nyújt, nagy értéket képvisel: az ide vonatkozó tapasztalatok helybeliek, s itt is kerülnének alkalmazásra, másrészt értékeiket bizonyítja a néhány évszázados sikeres alkalmazásuk is. Mai pénzühiányos világunkban egyik tény sem jelentéktelen.

Rezime

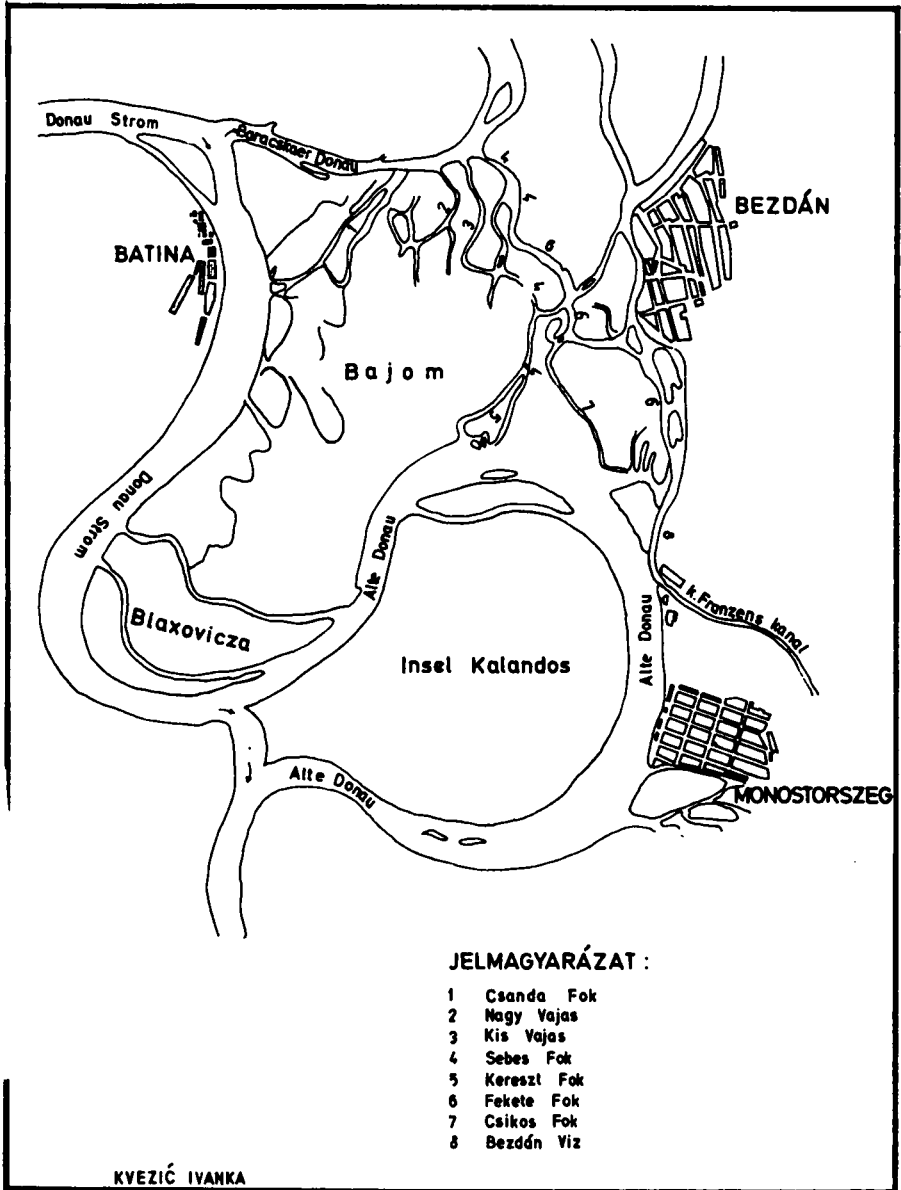
Tragovi hidrotehničkog gazdovanja primenom fokova u Bačkoj

U ovom članku daje se uvid u istraživanja sprovedena na Građevinskom fakultetu u Subotici u vezi hidrotehničkog gazdovanja primenom fokova — sa oslonom pretežno na mađarsku literaturu. Date su lokacije (sa pet primera) koje su u prošlosti najverovatnije bile podobne za takvo gazdovanje i opisane su njihove specifičnosti u Bačkoj. Navedene su i oblasti u kojima bi ranija saznanja bila i danas upotrebljiva u hidrotehničkoj praksi.

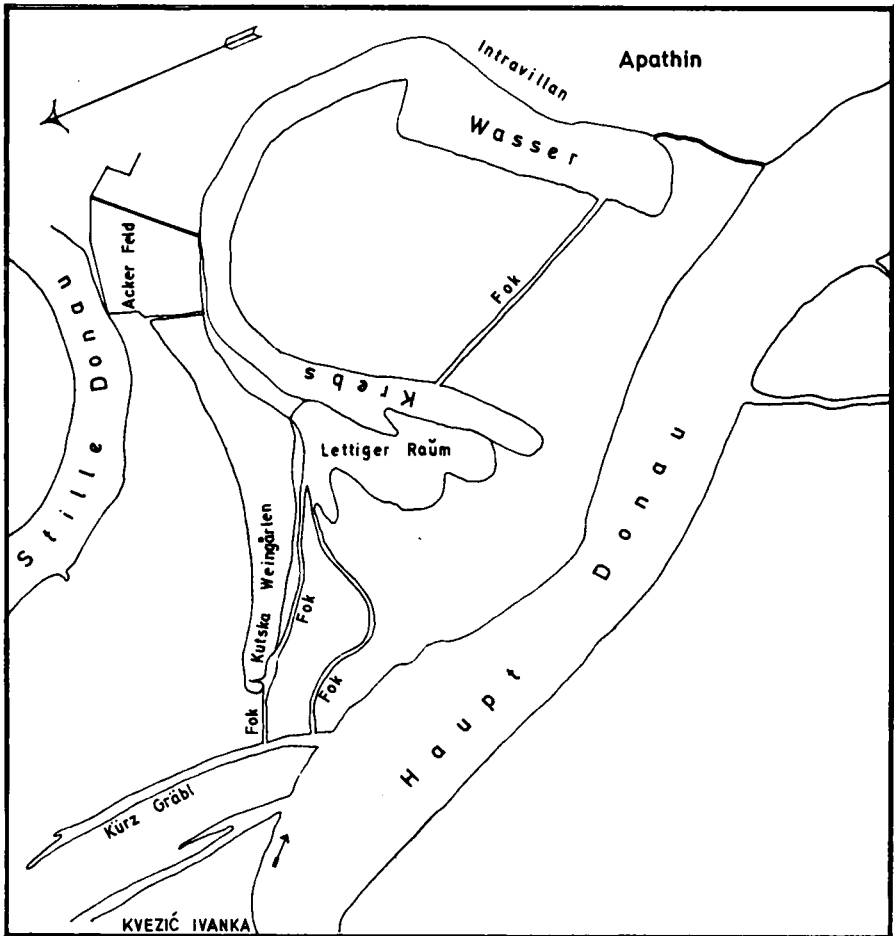
Summary

Traces of Water-Supply Engineering by „Fok” in Bácska

This article offers a survey of the research conducted at the Faculty of Construction Engineering in Subotica, relying mostly on Hungarian sources. Locations have been indicated, and five examples have been offered showing the specific water-supply management and its characteristics in Bácska. The article also points out the continued relevance of the water-supply management by „fok” in some domains of contemporary water-supply management.

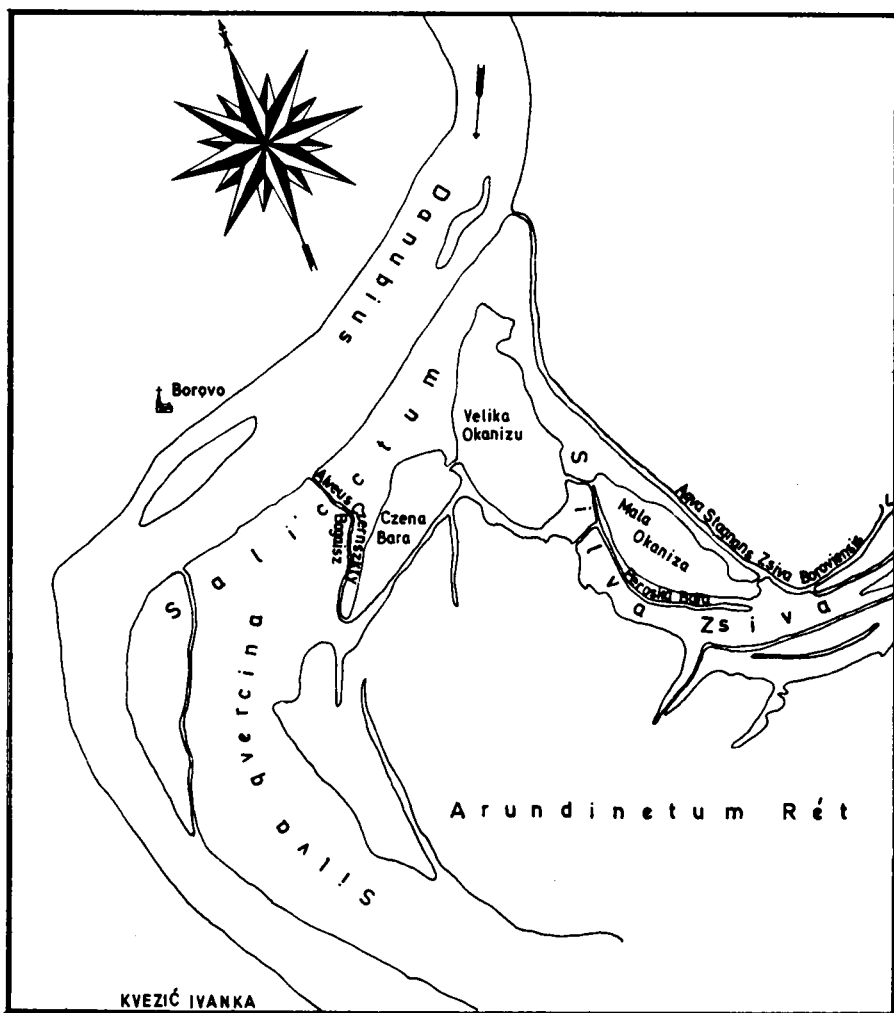

1. kép — A Duna keleti ártere Bezdán és Monostorszeg között 1846-ban

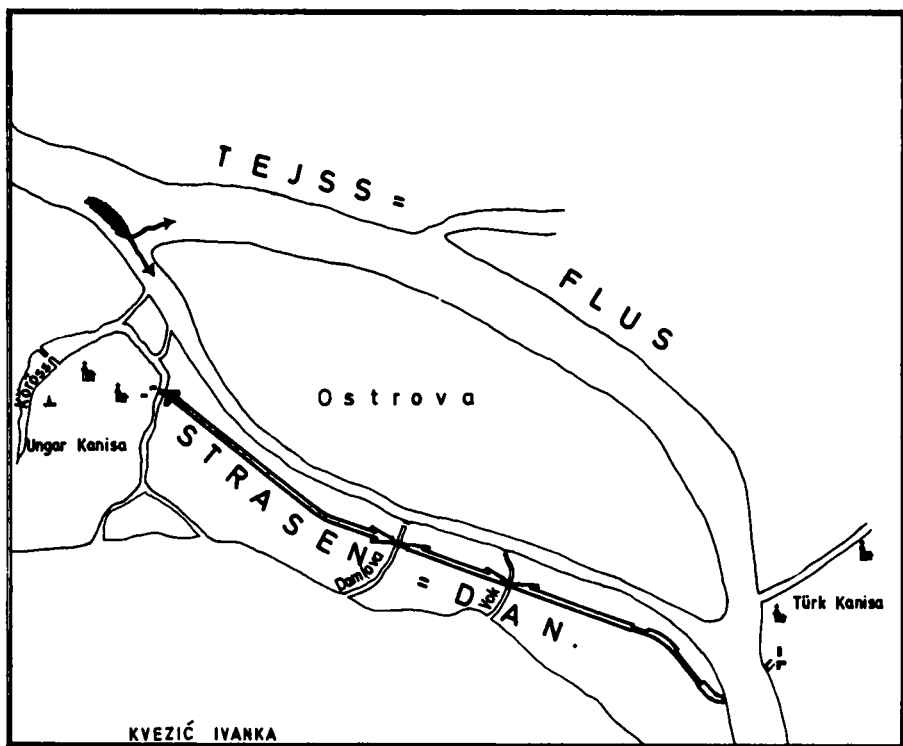

2. kép — A Duna Apathin környéki ártere 1830-ban

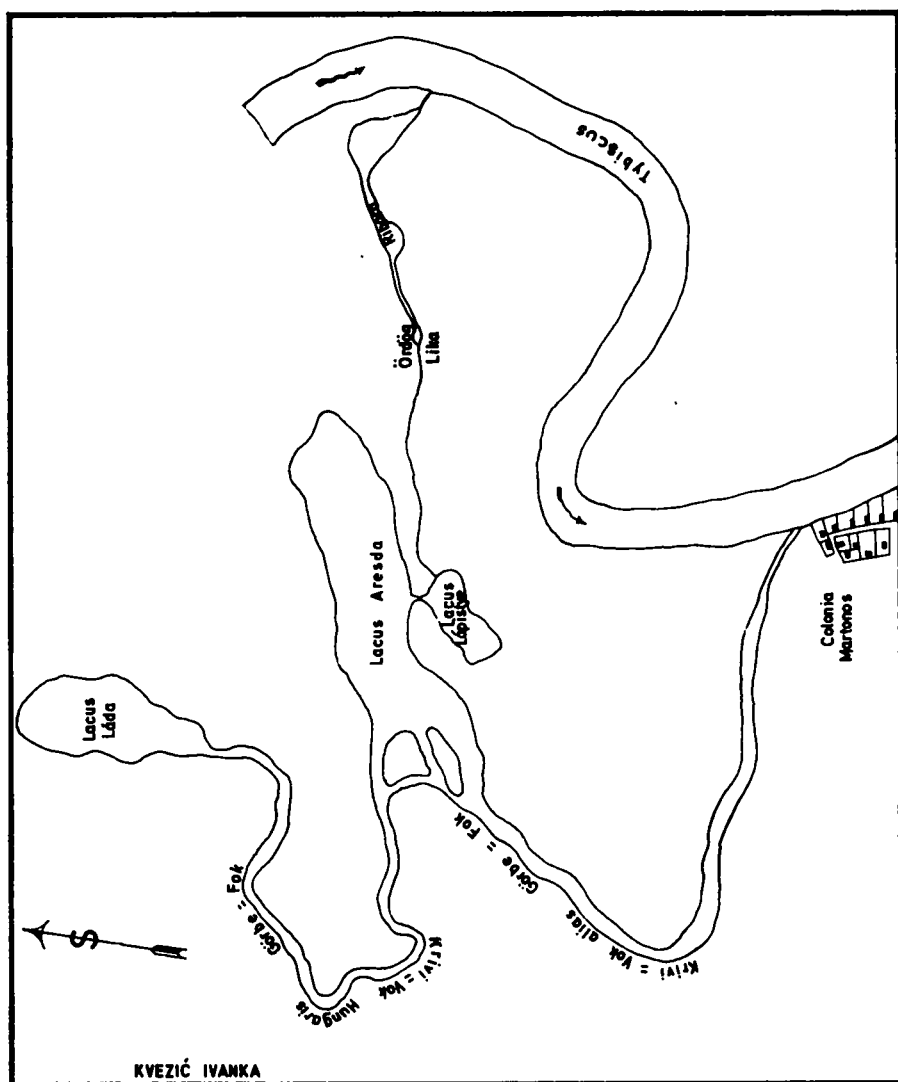

3. kép — A Duna ártere Bogyántól nyugatra 1789-ben

4. kép — A Kanizsától délre elterülő tiszai ártér 1796-ban

5. kép — A Martonostól északra elterülő tiszai ártér 1791-ben

- ¹ „Istraživanje hidrotehničkog gazdovanja primena fokova u Bačkoj” című (a szabadkai Építőmérnöki Kar 1989-es Évkönyvében megjelent) tanulmányomat dolgoztam át magyar nyelven újabb irodalom felhasználásával.
- ² A Szabadkai Történelmi Levéltár, a budapesti Országos Széchényi Könyvtár Térképtára, és a szintén budapesti Magyar Országos Levéltár — az utóbbiak további rövidítése OSZKT és MOL.
- ³ Az első irodalmi említése 1055-ből való. A vonatkozó irodalom – /2—7. 9. 18—19. 35—36. 38—39. 50, 52—54, 64—65, 68, 72/2 – . . . néhány meghatározása: „nagyobb vizekből kifakadó ér vagy csatorna . . . vízlevezető természetes vagy mesterséges csatorna” /2/; „keskeny medrű időszakos patak v. csatorna, melyet árvíz v. belvíz táplál . . . a meder legmélyebb része” /72/; „víz-járta keskeny meder, víz-árok, víz-szakadék” /68/; „olyan keskeny meder, amelyben magas vízálláskor víz szokott lenni” /70/; „a vízpítészetben, mellékágyszerű bemélyedés valamely folyó árterén, melynek feneké azonban a kis víz szintje fölött van, úgy hogy leginkább csak az árvizek ki- és visszavezetésére szolgál. Rendszerint csak a meder közelében van élesebben kifejlődve, ettől távolodva lassanként eltűnik, illetve vízfénkké szélesedik ki” /65/.
- ⁴ A 'palé' a szláv 'poloj' illetve a szerbhorvát 'poloj' szóból ered /7/. A szerbhorvát 'poloj' mesto kod vode koje voda pliva (poljeva)" azaz vízmelleti áradásos területnek felel meg /33/. A 'palé'-val foglalkozó irodalom – /2—4. 7. 34—35, 70/ – néhány meghatározása szerint: " (folyó menti) iszapos hely" /2/; „alacsony fekvésű széles vízenyős völgyelés" /70/; „vízenyős völgy . . . mocsár" /34/; Kalocsa környékén „legáltalánosabb elnevezés a kisebb mocsaras, vízenyős területre" /35/; Sárköz nem lapályos talajmélyedések neve, melyek tulajdonképpen az élővízből a fok által beengedett vizet vezetik magasabb vízállás idején mélyebb, kifejezetten halászatra alkalmas tavak, mocsarak felé" /7/. A fok által vízzel ellátott területet haloványnak, holtágnak, morotvának, neicesének és tónak is nevezik /64/. de mocsaras területet jelent a 'palaj' és a 'páli' is /34, 68/.
- ⁵ Herceg Péter és Töttös László birtokai elhatárolásánál a pécsi káptalan a következőket jelenti: „Következett Péternek Szekeső várához tartozó Holtsziget nevű erdeje és Lászlónak Báthmonostor (Dunamenti község a jugoszláv határtól északra terül el – II.L.) helysége közti határjelölés. — Éjszaki részén kezdik egy sarokban bizonyos, közönségesen Foknak nevezett ároknál és két halastó között. Ezekből az egyik Vártava vagy Holtsziget-tava Péteré, a másik Küztó Lászlóé; a Fok ezen Küztóba ömlik. Ezen tó nyugati oldalán délfelé haladva Lászlónak más halastavához értek: Finta holt Dunájához, melynek szintén nyugati oldala mellett az elkezdett déli irányban tovább menvén bizonyos Orom nevű hosszúkás halomboz értek; irányukat folytatván a Vajas folyó partjához jutottak és mindenütt határdombokat emeltek . . . Továbbá a felek azt határozták és magukat arra kötelezték, hogy ők maguk a fentnevezett Vártava vagy Holtszigettava, Küztó és Finta holt Dunája nevű halastavakban, ha majd a víz jobban lepad, zsilipeket csináltatnak . . ." /32/. A magas vízállás érthető mivel a határbejárás „1384. év husvét utáni hetében" történt /32/.
- ⁶
piscina	— halas-tó
lacuna	— víz-álló, tótsa, potsolya, motsár
lacus	— tó
arundinosus	— náddal bővös
alveus	— minden vajt üresség, tekenő, válú, vízárka
meatus	— valamibe-való út
fossatum	— város-körül való árok
locus	— hely

introitus	— be-jövés
vena	— ér
rivulus	— patakocska, folyó-vizecske
fluvius	— folyó-víz
parvus	— kicsiny, kis
caverna	— üreg, barlang, nézag hely /49/.

- ⁷ Váradai Péter, Bácscon székelő kalocsai érsek, 1497-ben Bátori Miklós váci püspököt a következőkről értesíti: „... mivel a Dunából átvezettük a vizet a Bácsba, bizony ha látná, nagyobb dicséretekkel is megasztalná a művet, és a legtisztább Duna-vizünk van, amelyből nem hiányzik a tömérdek friss hal... Bizony óriási munkát hajtottunk végre... A királyi Felség és az urak, akik valaha látták, nem hitték el, és kinevettek vele. Pedig bizony a mozgalmunk nem nyugszik. Ha a dolgok természete nem szegül szembe annak, hogy a Masztonga a Dunával és a Duna a Masztongával találkozzék, ha szükség lenne rá, ... olyan gyógymódot fogunk alkalmazni, mint az, aki bilincsbe verte magát a Földrázót.” /13/.
- ⁸ Andrásfalvy szerint a palé többesszáma pelek. A zalai vizek XVIII. századi leírásában gyakori vizes helyként jelenik meg a berek és a bozót, amelyek gyakran fokokkal kötődnek nagyobb vizekre /9/. Baranyában a XVIII. század közepén Kísszentmártonnál: „A falu határa több dűlőből áll, amelyek azonban mind ki vannak téve az áradásnak (a Dráva áradásáról van szó – III), ... a nép gájálnak vagy gálállának nevezi őket.” /66/. A gaj jelentése erdő /66/. Talán a sárközi pelek valamint a zalai berek, bozótok meg a baranyai gájálák a palék elmoocsarasodott, elhanyagolt új megnevezése.
- ⁹ Hermann Ottó hívta fel a figyelmet, hogy az okiratok olvasatában a 'tava' helyett 'taná'-t kellene némely esetben olvasni, ami viszont a halásztanyáknak felelne meg /10, 29/.
- ¹⁰ Megjegyzendő, hogy e fejezet megírásakor nem a témával foglalkozó összes kutató munkájának kritikai áttekintése volt a cél.
- ¹¹ Magyarországgal foglalkozó első magyar nyelvű földrajzi lexikonát 1796—1799-ben jelentette meg /43—44, 47/.
- ¹² Helynévtárát az 1865 és 1867 közötti gyűjtés alapján állította össze /44/.
- ¹³ Megjegyzendő, hogy az Újvidéki Egyetemen a Magyar Nyelv, Irodalom és Hungarológia: Kutatások Intézetében az 1975-től rendszeresen megjelenő földrajzinév-gyűjtés számunkra, bácskaik számára nagy jelentőségű.
- ¹⁴ A Duna mellett: Bezdánánál a továbbiakban leírt fokok legnagyobb része még ma is megtalálható; Gombosnál Majer-fok van /54/; Kátytól délre 1766-ban Kalisztyánszki-fok volt MOL S11-105:1. A Tisza mellett: Moholnál a Kis Tisza és a Moholski-fok van /52/; Bacsénél 1822-ben Besrek-fok és Szarvas-fok van MOL Div. XIII. No. 517:3; Csúrgótól északnyugatra 1774-ben Zagya-fok volt MOL S11—510.
- ¹⁵ Adorjánánál a Második- és Harmadik-fok /50/.
- ¹⁶ Kanizsánál a Körös-foka /50/.
- ¹⁷ Gombosnál a Határ-fok /54/.
- ¹⁸ Bacsénél a Bersi-, Csopaka-, Gusztus-, Linka- és Spain-fok /53/.
- ¹⁹ Hogy a bunyevác, sokác, szerbhorvát, szlovák vagy ruszin nyelvről van-e szó, nem tudom. Ezeket a megnevezéseket a főleg magyar nyelvű irodalom – /1, 8, 14, 17, 22—23, 27—28, 31, 43—45, 47—48, 50—59, 69/ – valamint a már előbb említett térképtárak kéziratok térképén találtam, amelyek latin, német vagy magyar nyelven íródtak.
- ²⁰ Titelnél 1832-ben Beliblatska Vok, Cerni Vok és Benecza Vok volt MOL Div. XIX. No. 94; 4.
- ²¹ Vajszkánál 1865-ben a Brza-, Brzava-, Crna-, Duboka-, Irina-, Jerkova-, Markova-, Mitreva-, Pejčina-, Topoljiva- és Vodenica vrenica, valamint 1895-ben az Augustinova vrenica; Szontánál 1859-ben a Bakina vrenica; Plávnánál 1865-ben a Blacka- és Martinova vrenica; Bogyán-

- nál 1865-ben a Blažova- 1876-ben pedig a Martinova vrenica; Pincédnél 1865-ben a Martinova vrenica volt ismeretes /44/.
- 22 Vajszkától északnyugatra 1908-ban Szredni- és Gorni prekov voltak OSZKT TM 4156.
- 23 Ez az elnevezés nagyon gyakori Bácskában /44/, pl. Vajszkánál 1918-ban Greska bara van jelölve /1/. Bácsánál 1922-ben Városi Bara volt MOL Div. XIII. No. 517: 3.
- 24 Vajszkánál 1845-ben a Jerkov bogaz, míg 1865-ben a Gradanovački-, Gusakov-, Labuska-, Marček-, Marošek-, Mitranov-, Perin-, Selski-, Simin Ilina-, Strug-, Struzak- és Suvak bogaz; Plávnánál 1898-ban a Traja Bogac; Szontánál 1859-ben Veliki bogazt ismertek /44/.
- 25 Baranyában a „szabad szántással, vetéssel, kaszálással, halászással, csikászással, tűzre és épületre való favágással, legeltetéssel és makkoltatással élő világnak az 1750-es években kezdett bealkonyodni . . . E táj jobbágysai kétarcú folyamattal kerültek szembe. Egyfelől terheik . . . növekedtek, súlyosbodtak, másfelől gazdálkodási terük (a vizek, az erdők és a puszták használatának, valamint a határok egy részének földesuri kézre kerülése révén) kezdett csökkenni. . . A lakosságnak nem maradt más választás, mint a határain belül növelni a megélhetéshez szükséges területeket. A jobbágysók látva a helyzetet, neki is feküdtek az erdők irtásának, a legelők, rétek tisztogatásának. Ezek a szükség szorítása alatt néha 2–3 év után már szántókká változtak át. A gaj (erdő), a láz (irtás) dűlőnevek, a határnevekben előforduló személynevek . . . utalnak a jobbágyságnak arra a kemény és hatalmas munkájára, amit az irtással ekkor végeztek” /66/.
- 26 Itt szintén nem a teljesség igényével kerül sor a felsorolásra.
- 27 Itt a MOL S11—1606/3 térkép egy részlete látható.
- 28 Ez a térképen nincs megnevezve, de jelölve van Batinával szemben. Meghatározásában segítségemre volt MOL S11—1606/1—2.
- 29 Itt nincs megnevezve. A Csanda-fok és a Nagy Vajas között helyezkedett el MOL S11—1606/1—2.
- 30 A MOL S11—1578 térkép részlete.
- 31 Ugyanitt 1918-ban egy Rákvíz nevű vizes terület és ugyanilyen nevű ér vagy dunai meánder figyelhető meg /1/.
- 32 'Fő Duna' — Itt fejezem ki köszönetemet Blau Júliannának a német szövegek fordításában nyújtott készséges segítségéért. Ez és a következő két lábjegyzet az ő segítségével készült. Az itt használt szótár pedig Halász Előd: Német—magyar szótár, I, II., Budapest, Akadémiai Kiadó, 1983.
- 33 „Agyagos tér”
- 34 A 'Gräbl' szóban helyesírási hiba van. A Kürz Gräbl legvalószínűbb jelentése: 'Rövid árkok'.
- 35 A MOL S11—149/d térkép nyugati része.
- 36 1918-ban itt Prihod volt /1/.
- 37 Helyüket szintén Prihod-ként jelezi az 1918-as térkép /1/.
- 38 Az itt használt térkép a magyarzatban Caricetosas Lacunas-oknak azaz: „sásos mocsár” /49/.
- 39 Helyén 1918-ban Prihod bogaz nevű ér van a Prihod és a Duna között /1/.
- 40 1918-ban Zsiva-ként jelölik /1/.
- 41 1918-ban kb. a helyén a Greska barát jelölik /1/.
- 42 MOL S11—1211.
- 43 Nincs megnevezve.
- 44 Itt a MOL S11—657 térkép nyugati része látható.

Felhasznált irodalom

/1/ A Duna helyszínrajza Dévénytől-Orsováig. A magyar királyi országos vízépítési igazgatóság vízrajzi osztályának felvételei alapján. — Budapest: Magy. Kir. Folyam- és Tengerhajózási Részvénytársaság, 1918.

/2/ A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára. — Budapest: Akadémiai Kiadó, I. 1967, II. 1970, III. 1976.

/3/ Andrásfalvy, B.: A fok és jelentősége régi vízgazdálkodásunkban. — Nyelvtudományi értekezések, Budapest, 1970, 70, o. 224—228.

/4/ Andrásfalvy, B.: A Sárköz és a környező Duna-menti területek ősi ártéri gazdálkodása és vízhasználatai a szabályozás előtt. — Budapest: VIZDOK, 1973.

/5/ Andrásfalvy, B.: A sárköziek gazdálkodása a XVIII. és XIX. században. — Pécs: A Pécsi Janus Pannonius Múzeum Kiadványai, 1965.

/6/ Andrásfalvy, B.: A paraszti halászati jog a Duna mentén Tolna és Baranya megyében. — Ethnographia, Budapest, 1970, LXXXI, o. 316—326.

/7/ Andrásfalvy, B.: Duna mente népének ártéri gazdálkodása Tolna és Baranya megyében az ármentesítés befejezéséig. — Szekszárd: A Tolna megyei Tanács Levéltára, 1975.

/8/ Bács-Bodrogh Vármegye egyetemes monográfiája. — Zombor: Bács-Bodrogh vármegye közönsége, II 1986.

/9/ Bencze, G.: Zala megye leírása a reformkorban. Két korabeli forrás alapján. — Zalaegerszeg: Zalai Gyűjtemény 23. sz., 1986.

/10/ Belényesi, M.: A halászat a XIV. században — Ethnographia, Budapest, 1959, LXIV, 148—166.

/11/ Bél, M.: Magyarország népének élete 1730 táján. — Budapest: Gondolat, 1984.

/12/ Bogdanović, Ž.: Opština Bač. — Novi Sad: Institut za geografiju, 1985.

/13/ Bori, I.: Irodalmi hagyományaink. — Újvidék: Forum Könyvkiadó, 1973.

/14/ Borovszky, S.: Bács-Bodrog vármegye. — Budapest: Országos Monográfia Társaság, I 1909.

/15/ Carić N.: Opština Bečej. — Novi Sad: Institut za geografiju, 1984.

/16/ Cothmann Antal a Magy. Kir. Udvari Kamara tanácsosának jelentése a Bács-kerületi kamarai puszták állapotáról. 1763. dec. 28. (Iványi István). — Szabadka: Bittermann József Könyvnyomdája, 1888.

/17/ Csánki, D.: Magyarország történelmi földrajzi a Hunyadiak korában. — Budapest: A Magyar Tudományos Akadémia, II 1894.

/18/ Dóka, K.: A Karsruhei térképek vízrajzi tanulságai. — Vízügyi Közlemények, Budapest, 1986, 1, o. 64—77.

/19/ Dóka, K.: A 'vízrajzi leírások' forrásértékei. — Vízügyi Közlemények, Budapest, 1986, 2., 163—171, o.

/20/ Dugonjić, D.: 'Pra Dunav' zapljuskivao 'pra Suboticu'. — Pro memoria, Subotica, 1987, 4. 7. o.

/21/ Fényes, E.: Magyarország geographiai szótára, melyben minden város, falu és pusztá, betűrendben körülményesen leíratatik. — Pest: Kozma Vazul, I—IV 1951.

/22/ Fényes, E.: Magyar országnak, 's' a' hozzá kapcsolt tartományoknak mostani állapotja statisztikai és geographiai tekintetben. — Pest: Trattner-Károlyi, II 1837.

/23/ Fridrik, T.: Bács-Bodrogh vármegye földrajzi, történelmi és statisztikai népszerű leírása. — Szeged: Endrényi Lajos és Társa Könyvnyomdája, 1878.

/24/ Graf Hofmannsegg utazása Magyarországon 1793—1794-ben. (Berkeszi István). — Pécs: Szikra Nyomda, 1988.

/25/ Dere, K., Tomić, P., Ipač, J.: Opština Bačka Topola. — Novi Sad: Institut za geografiju, 1985.

/26/ Dere, K., Tomić, P.: Opština Kanjiža. — Novi Sad: Institut za geografiju, 1982.